

LEKSIKALÍQ TÁKIRARLARDÍŇ TEKST KOMPONENTLERIN BAYLANÍSTIRÍWDAĞÍ ORNÍ

Utemuratova Gulzira Bazarbaevna – *tayanish doktorant*utemuratovagulzira11@gmail.com*ÓzR Ilimler Akademiyası Qaraqalpaqstan bólimi Qaraqalpaq gumanitar ilimler ilim- izertlew instituti*

РОЛЬ ЛЕКСИЧЕСКИХ ПОВТОРЕНИЙ В СВЯЗИ КОМПОНЕНТОВ ТЕКСТА

Утемуратова Гульзира Базарбаевна – *базовый докторант**Каракалпакский научно-исследовательский институт гуманитарных наук Каракалпакского отделения**Академии наук Республики Узбекистан*

THE ROLE OF LEXICAL REPETITIONS IN CONNECTING TEXT COMPONENTS

Utemuratova Gulzira Bazarbaevna – *doctoral student**Karakalpak Research Institute of Humanities of Karakalpak branch of the Academy of Sciences
of the Republic of Uzbekistan*

Tayanch soʻzlar: matn, dialogik matn, sintaktik vosita, stilistik vosita, leksik takror, izchil bogʻlanish, semantik bogʻlanish.

Rezyume. Maqolada qoraqalpoq tilidagi matn komponentlari orasidagi aloqa vositasi sifatida leksik takrorlarning roli va funksional vazifasi tahlil qilinadi. Xususan, matndagi oldingi gapdagi soʻzlar keyingi gapda takrorlanib kelib, matndagi gaplarni bogʻlab kelishi badiiy matndan olingan misollar bilan dalillanadi.

Ключевые слова: текст, диалогический текст, синтаксическое средство, стилистическое средство, лексическое повторение, последовательная связь, семантическая связь.

Резюме. В статье анализируется роль и функциональная функция лексических повторений как средства связи между компонентами текста на каракалпакском языке. В частности, повторение слов в предыдущем предложении в последнем предложении, связывающее предложения в тексте, демонстрируется примерами, взятыми из художественного текста.

Key words: text, dialogic text, syntactic device, stylistic device, lexical repetition, sequential connection, semantic connection.

Summary. The article analyzes the role and functional function of lexical repetitions as a means of communication between text components in the Karakalpak language. Specifically, the repetition of words in the previous sentence in the last sentence, connecting the sentences within the text, is demonstrated with examples taken from literary texts.

Kirisiw. Tekst eki yamasa onnan da kóp gáplerdiń semantikalıq, grammatikalıq hám sintaksislik baylanısınan júzege keletuǵın quramalı sintaksislik pútinlik bolıp tabıladı. Mine usı quramalı sintaksislik pútinlik komponentleri óz ara hár qıylı baylanıs quralları járdeminde birigedi. Solardıń ishinde teksttegi gáppler arasın baylanıstırıwda leksikalıq tákirardıń ornı ayırıqsha.

Bizge belgili, kórkem shıǵarmalarda, ásirese poeziyalıq shıǵarmalarda qollanılatuǵın tákirarlar tiykarınan tek kórkem sóz bezegi retinde qaralıp kelgen. Biraq, tekst lingvistikasında leksikalıq tákirar teksttegi gápplerdiń izbe-iz (shınjır) sintaksislik baylanısınan tiykarǵı quralınan biri retinde bahalanadı.

Ádebiyatlar analizi. R.A.Budagov “Keyingi dáwirde túrli tiptegi tákirarlar grammatika (sintaksis) tarawınan stilistika tarawına pútkilley ótedi”, – dep jazadı. Izertlewshi olardı “sanalı tákirarlar” dep bahalap, olardıń wazıypası tekstti grammatikalıq jaqtan emes, al stillik jaqtan shólkemlestiriwden ibarat ekenligin aytadı, bul jaǵdayda tákirarlar belgili bir maqsetlerdi, kóbinese emociionalıq-ekspressivlik maqsetlerdi gózleydi dep kórsetedi [3:116-117]. R.A.Budagov grammatikadan stilistikaǵa ótiw procesinde (yaǵnıy ilgeri grammatikaǵa tiyisli bolǵan belgili bir funkciyalardıń stilistikaǵa ótiwinde) grammatikanıń jetilisiwin, rawajlanıwın kóredi. Ilimpazdıń bul pikirine qosılmaw múmkin emes, biraq leksikalıq tákirarda tek emociionalıq-ekspressivlik funkciyanı kóriw baylanıslı tekstti shólkemlestiriwde tákirarlardıń rolin sheklew, shegaralaw boladı.

Yu.A.Belchikov bolsa óz miynetlerinde tákirarlardıń eki túrli funkciyanı atqaratuǵınlıǵın kórestedi: 1) sóylewdiń

tásirsheńligin, ekspressivlikti arttırıwshı, pikirge dinamikalıq ózgeshelik beriwshi arnawlı usıl sıpatında. 2) sóylewdiń baylanıslılıǵın támiyinleytuǵın zárúr tekst dúziwshi komponent sıpatında [2:31-36].

Kóplegen ilimpazlar leksikalıq tákirardıń tiykarǵı xızmeti tekst komponentlerin baylanıstırıw, tekst kogerengligin qalıplestiriw, pútin bir struktura payda etiw ekenligin aytadı. A.E.Suprun tákirarlar funkcionallıq jaqtan tekstti dúziwge xızmet etedi hám sol arqalı onıń pútinligin hám birligin támiyinleydi dep atap ótedi. Onıń pikirinshe, tákirarlar arqalı diskret elementler, ayırım sózler bir pútinlikke birlesedi [6:133-142]. Al, qaraqalpaq tiliniń sintaksisine arnalǵan sabaqlıqta tekstti baylanıstırıwshı birlikler qatarına leksikalıq tákirardı da kirgizedi [4:273]. G.Ya.Solganiktiń pikirinshe, tekstti dúziwshi gápplerde sóz yamasa sóz dizbegin tákirarlaw tiykarınan sintaksislik ózgeshelikke iye bolıp, bul «gáppler arasındagı sintaksislik baylanıstıń ózine tán kórsetkishi bolıp esaplanadı [5:57].

Analiz hám nátiyjeler. Bir qatar ilimiy ádebiyatlardı analizlew tiykarında, tekt ishinde sózlerdiń tákirarlanıwı gápplerde túrli sintaksislik xızmetti atqarıwı múmkin degen juwmaqqa kelemiz. Misalı, birinshi gápte baslawish xızmetin atqarǵan sóz, keyingi gápte tolıqlawish xızmetinde keliwi múmkin. Qońsılas gápplerdiń saykes keletuǵın leksikalıq aǵzalarınan qatnası olar arasında grammatikalıq baylanıstı payda etedi. *Misalı, Mine, Seydan on eki jıldan berli, óz ómirinde arttırǵan usı gewishin súyrep júr. Gewish jurtılıw menen hálek, Seydan ğarrı jamaw menen hálek. Bul gewish áste basıp otınǵa da ketedi, retinde adamlardıń esine túsip iyesi shaqırtıla qalsa, toyǵa da baradı. Ğarrılar sırtqa gewishlerin sheship*

goyǵanda kóp **gewishler** aljasıp ta ketedi goy. Biraq Seydan garrınıń **gewishi** basqa **gewishlerdiń** ústinen húkim súrip, kóp shójelı alma bas úyrektey mańqıyıp tura beredi. Onı kiyiwge iyesinen basqa kim júreksinsin. (I.Yusupov, «Garri tuttaǵı gúz» 16-bet).

Qaraqalpaq tilinde leksikalıq tákirarlar arqalı izbe-iz (shınjırılı) baylanıstıń tómendegidey strukturalıq túrleri qalıplesiwı múmkin.

Mısalı, Olar úyden uzaqlaǵan sayın burshaqtıń káramatına qayıl qala berdi. Ush-tórt **torañıldan birewı** short sınan. Tik qalǵan jas **torañıllardıń** japıraqları túsip, shaqaları sıp-sıydam bolıp qalǵan edi. Tamırdan shıqqan náwshe **torañıllar** jerge jabısıp tóselip jatır. Qudaynazar usı jasqa kelgenshe bunday qıyamet-qayımdı kórmegen edi. (M.Nızanov, «Dushpan» romanı, 3 3-bet) Bul mısalda ekinshi hám úshinshi gáppler arasındaqı izbe-iz (shınjırılı) baylanıs «**baslawish-anıqlawish**», al úshinshi hám tórtinshi gáppler arasındaqı sintaksilik baylanıs «**anıqlawish-baslawish**» tipindegi strukturalıq formalarına iye.

Qız eki iyninen demin alıp jatırǵanda, tuw alıstan bir **oq julannıń** ózine qaray pát penen julıp kiyatırǵanın kózi shalıp qaldı. Hám demey jańaǵı **julan** qızdıń ayaq ush betinen shubatılıp keledi de, oǵan atılatuǵınday tikshiyip qarap turadı.

Biraq, **oq julan** kóp eglenip turmasthan, onıń sayalap atırǵan aq sheńgelin jeti mártebe aylanıp shıǵadı da, zerendegi sútke awzın basıp, bir tamshısın da qaldırmaı simirip jibergeń. Aradan azǵana waqt ótpey-aq, **oq julan** ishken sútiniń bárin zerenge qaytarıp, qızǵa zıyan etpesten, kelgen jolına túsip qayıp kete beredi.

(U. Pirjanov «Aq tal astındaǵı aqsham» povesti. 46-bet) Joqarıdaǵı mısalda gáppler arasındaqı izbe-iz (shınjırılı) baylanıs «anıqlawish-baslawish», «baslawish-baslawish», «baslawish-baslawish» túrindegi strukturalıq formaǵa iye.

Kelinshek alıstan kóringen **atlıdan** dáslep qáwiplenbegen edi. «Jaǵıs alıs pa, jaqın ba, sorayın» degen oy menen **atlıǵa** jetkenshe asıqtı. **Atlı** ádep ayańladı, soń jortaqladı, aqırında atınıń basın jazdırıp qamshı bastı. Nesiybeli onı attıń quldırıp atlıǵıwınan ańlap qaldı. Ańlaǵanı da sol, tóbesinen muzday suw quyılǵanday boldı. (Sh.Seytov, «Qashqın», «Kóp edi ketken turnalar» povestler, 123-bet) Berilgen mısalda leksikalıq tákirarlar birinshi hám ekinshi gáppler arasında «tolıqlawish-tolıqlawish» tipindegi, ekinshi hám úshinshi gáppler arasında bolsa «tolıqlawish-baslawish» tipindegi izbe-iz (shınjırılı) baylanıstı payda etken.

Adamlar kóp jaǵdayda ózine kerek emes zattı basqaǵa ótkeriw ushin ya satıw ushin **maqıstaydı**. Eger bir dostıń seni kózińshe **maqıtay baslasa**, ózińdi abaylı tut. Satıp júrmesin! (T.Qayıpbergenov «Qaraqalpaqnama» roman-essesi, 115-bet) Berilgen mısalda gáppler ózara leksikalıq tákirarlar aqalı sintaksilik baylanıs ornatqan bolıp, bul baylanıs «bayanlawish-pısıqlawish» tipindegi strukturalıq formaǵa iye.

Mısallardan kórinip turǵanıday, izbe-iz (shınjırılı) baylanıstıń strukturalıq túrleri arasında baslawish yamasa tolıqlawishtıń tákirarlanıwı menen baylanıstı túrleri jetekshi orındı iyeleydi. Bálkim, bul jaǵday qaraqalpaq tili sintaksisinde subyekt-obyekt qatnaslarınń úlken áhmiyetke iye ekenligi bolsa kerek. Izbe-iz baylanıstıń kópshilik strukturalıq túrleri subyektler arasındı yaqı subyekt penen obyekt arasındaqı qatnaslardı (baslawish-baslawish,

baslawish-tolıqlawish, tolıqlawish-tolıqlawish, tolıqlawish-baslawish hám.t.b) ańlatıwǵa tiykarlanadı. Izbe-iz baylanıslardı qalıplestiriwde bayanlawish penen pısıqlawishtıń roli anaǵurlım az.

Solay etip, leksikalıq tákirarlar teksttegi gápplerdi baylanıstırıwdıń keń tarqalǵan usıllarınıń biri bolıp, onıń keń qollanılatuǵının sóylew ámeliyatınıń ózi dálillep kórsetedi. A.M.Antipova sóz hám gápplerdiń tákirarlanıwı, ásirese, spontan dialoglıq sóylesiwde kóp ushırasatuǵınlıǵın aytadı [1:10]. N.Yu. Shvedova bolsa «erkin sóylesiw derlik barlıq waqıtta dialogtıń konstruktiv elementi sıpatında tákirardı óz ishine aladı» - dep jazadı [8:285]. Haqıyqatında da, biz qaraqalpaq dialoglıq sóylesiwlerin analizlep qaraǵanımda dialoglarda leksikalıq tákirarlardıń hár túrli formada jiıy qollanılatuǵınlıǵın anıqladıq.

Mısalı,— Xojalıq neshe tonna paxta jetistiredi?

— Segiz mıń úsh júz...

— Sonıń jartısı ótirik cıfr, solay ma?

— Ol ne degenińiz, **joldas**...

— **Joldas** deme, sen maǵan, men saǵan **joldas** emespen.

Onnan da ayıbına shın kewilden ıqrar bol. Sonda eń joqarǵı jaza—**atıw jazasınan** qutılasań.

— **Atıw jazası**?

— Awa, solay... Mámleket mülkin oǵada kóp muǵdarda talan-taraj qılǵan shaxslarǵa **atıw jazası** beriletuǵınan xabarıń joq pa? (K. Karimov, «On úshinshi awıl» romanı, 124-bet)

Tematikalıq, kommunikativlik hám grammatikalıq jaqtan dialogtaǵı replikalar arasındaqı baylanıs monologlıq teksttegi gárezsiz gáppler arasındaqı baylanıstan aytarlıqtay ózgeshelikke iye emes. Olar arasındaqı ayırmashılıq, tiykarınan strukturalıq jaqtan kózge taslanadı

Dialog replikaları arasındaqı tematikalıq hám kommunikativlik baylanıs juwap replikardıń ózine tán strukturalıq dúzilisinde kórinedi: a) dialoglıq tekstte, ádette sáwbetlesiwshiler ushın belgili bolǵan tema sheńberinde pikir almasıladı. Sol sebepli bildirilip atırǵan pikirler tolıq emes gáp túrinde berilip, dialogtı dúziwshi gápplerdiń mazmunı sáwbet baslanıwında ayılǵan gáp penen ayqınlanadı.

b) sáwbetlesiwshi tárepinen ayırıqsha ekspressivlik penen qabıl etilgen stimul-replikanıń qanday da bir sózi yamasa sóz dizbekleriniń biri juwap replikada ózgerissiz yamasa túrli qosımsha mániler menen, yaǵnıy túrli affiksler, kómekshi sózler menen qosılıp hám de intonaciya ózgeriwı menen tákirarlanadı [7:562-563].

Ilimpazlar tárepinen dialoglarda tákirardıń tómendegidey túrleri bar ekenligi ayıladı. Sózlerdiń hár túrli formalarda tákiralanıwı sáwbetlesiwshi tárepinen usı sózge qosımsha máni júklengende júzege keledi hám bul qosımsha máni hárqıylı affiksler járdeminde bildiriledi. Mısalı, Adamlardan bólingennen keyin jalǵız ketip baratırǵan Almagıldıń izine jetip aldım. Qapa edi.

— **Saǵan oyın unamadı ma?** — dedim oǵan qaptallasıp júrip.

— Maǵan **oyın** kerek emes, shın kerek!

— Saǵan bir nárse **aytpaqshı edim**.

— Úlmekenge **ayta berin?**

— Saǵan ne!

— Men esitpeymen!

Tutlıp tilim tańlayıma tıǵılıp qaldı.

— Kewlimde **úrman bolmasın!** — dedim oǵan jalnıp.

— Men sendey ármanlı emespen.

— Ármanlızısañ?

— Ármanlızban!

Qız kewilsiz küldi. Eralınıń tamınıń artındaǵı, úlken qıysıq aq taldıń astındaǵı arba jolda onıń bileginen usladım. Qolları ıssı edi.

— Aytatıǵınıńdı ayt! — dedi ol julıp alǵanday etip. Kóp turdıq. Bárin aytıp berdim. Onıń isengisi kelmedi. Ol talǵa súyenip turıp, bárin muńayıp tıńladı.

— Bári-bir, — dedi ol, bir waqıtta bosasıp. — Saǵan úyińniń ishi Úlmekendi aldırmaq qoymaydı.

— **Qashıp ketemiz!** — dedim men sol minutlarda hesh nárseni oylap turmastan.

— **Kete beriiń,** jollarıń bolsın!

— Joq, seniń menen ekewmiz.

— Men heshqayda **barmayman!**

— **Barasań!**

— Adamlardıń «buzaqı» degenin esitip júremen be? Keyninen ne boladı?!

— Men heshnárseniń keynin oylap turǵanım joq.

— **Sen oylamasañ basqalar oylaydı.** (U.Pirjanov, «Aq tal astındaǵı aqsham» povesti. 33-34-bet)

Tekst ishinde tákirarlar soraw almasıqları menen de birge qollanılıwı múmkin.

Bunnan biyxabar Maman birazdan keyin basın kóterip xannıń sorawına ún qattı:

— Gáptiń qarnı qulaq boladı, xanımız.

Xannıń túsi suwıdı. Biraq ózin aldırmaqǵa tırıstı.

— **Joldıń iyesi kim boladı, biy?**

— **Joldıń iyesi tuyaq boladı, xanımız.**

— **Eldiń iyesi kim boladı?**

— **Eldiń iyesi aqıllı xan boladı, xanımız.**

Xan murtlarınıń ushın awzına salıp jalmadı.

Kúymeniń degershikleri tasqa dúkti me, sart-sart etip awdańlap ketti. Xan ashıwlı bir nársede demekshi bolıp turdı da:

— **Sheshenliktiń kúshi nede?** — dedi.

— **Sheshenliktiń kúshi shinlıqta, xanımız,** — dedi Maman.

— **Xannıń kúshi nede?**

— **Xannıń kúshi áskerinde, xanımız.** (T.Qayıpbergenov ««Maman biy ápsanası» 83-bet)

Sonıń menen birge qaraqalpaq tilindegi kórkem tekstlerdi analizlep qaraǵanımda sáwbetlesiwshi ayırım maǵlıwmatlardı tolıq qabıl etpegenligi nátiyjesinde sózlerdi soraw formasında qayta tákirarlaw múmkin.

Mısalı, Allayar eskekte edidaǵı, “daryanıń qayeri **sayız**, qayeri tereńligin sen emes, men bilemen!” dep rulge Esjan ǵarınıń ózi shıqtı. “Usınshelli en jayıp atırǵan aydınını **sayız** jerin bilsemdaǵı ózimniń **sayız** jerimde ózim bilmeydi ekenmen!” dedi bilayırar shıqqan soń ǵarrı. Eskektegi bala tańlandı: “—Ata! Adamnıń da **sayız** jeri bola ma eken?!!”

—Adamnıń **sayız** jeri dım kóp boladı eken, balam! — dedi ǵarrı ókinishli epkinde. Sol **sayız** jerińdi bilip júrmeseń, iǵbalıńnıń kemesi qayırılaraq qaladı, talabıń júrmeydi...

—Ne ushın?

—Sebebi, talabıńdı da júrgizetuǵın sol iǵbal kemesidur, ol qayırılaraq, ishińniń atı joq, talabıń qalay júredi, ishiń qalay ónedi, is ónbegen soń talap júre me, baxtıń ashıla ma?!!

—Ata-a, —dedi bala eskektiń shalınıl egleńkirep. —Bir nársede sorayın ba?

—Soray be-er, tartınba!

—Siz **sayız** jerińizdi qalay bildińiz?

—Bilgenim joq, Quminger kórsetti. (Sh.Seytov, “Shirashılar”, 60-bet)

Juwmaq: Juwmaqlap aytqanda, tekst ishinde sóz hám sóz dizbeklerin qayta tákirarlaw arqalı gápler arasındaǵı semantikalıq hám strukturalıq baylanıs ornatıladı. Bul usıl teksttiń pütünligin, izbe-izligin hám logikalıq dawamlılıǵın támiyinleydi. Solay etip, leksikalıq tákirarlar tekstti bir pütün sistemaǵa aylandıratuǵın, onıń mazmunlıq úzliksizligin támiyinleytuǵın eń nátiyjeli baylanıstırıwshı qurallardan biri bolıp esaplanadı.

Ádebiyatlar

1. Анипова А.М. Просодические средства ритмизации спонтанной диалогической речи. // Теория и практика лингвистического описания разговорной речи. Вып.7.4.1. – Горький, 1976.
2. Бельчиков Ю.А. Нужно воспринимать жизнь во всём её блеске, красоте и богатстве красок (К.100-летию со дня рождения К.Г.Паустовского). // Русский язык в школе, 1992, №2. – С.31-36.
3. Будагов Г.А. Что такое развитие и совершенствование языка? – Москва: «Наука», 1997.
4. Dáwletov A., Dáwletov M., Qudaybergenov M. Házirgi qaraqalpaq ádebiy tili. Sintaksis. – Nókis: 2009.
5. Солганик Г.Я. Синтаксическая стилистика. – Москва: «Высшая школа», 1973.
6. Супрун А.Е. Повтор в лексической структуре текста. // Язык-система, язык-текст, язык-способность. – Москва: МГУ, 1995.
7. Татарская грамматика. Т.111. Синтаксис. – Казань: 1995.
8. Шведова Н.Ю. Очерки по синтаксису русской разговорной речи. – Москва: 1960.